

І. М. ДЗЮБА (Київ)

УКРАЇНА ПЕРЕД СФІНКСОМ МАЙБУТНЬОГО *

Проблематичність прогнозів. За три роки до запуску першого штучного супутника Землі і за сім років до першого польоту людини в космос американський дослідник Дональд Мендел писав: “Багато провідних учених усього світу припускають, що через п’ятдесят років ми зможемо запустити в космос ракету, вивести на орбіту навколо Землі станцію-супутник і, можливо, навіть злітати на Місяць”. У російському перекладі його книга “О летающих тарелках”, на 330 стор. якої містилося це пророцтво, вийшла в Москві 1962 р., тобто коли дві із трьох напрозорених на півстоліття актів уже були здійснені. Протягом восьми років переплутано всі часові координати і перемішано карти космічних проєктів. Це один із багатьох прикладів проблематичності прогнозів. Розшифрування генофонду людини відбулося набагато раніше, ніж передбачалося, а Інтернет, який сьогодні великою мірою впливає на життя людства, взагалі не був передбачений, виник “самочинно”. Але ще більше можна навести прикладів того, що досить обґрунтовані і переконливі технологічні прогнози так і не знаходили реалізації або знаходили її в набагато пізніші, ніж передбачалося, строки.

Ще проблематичнішою справою було прогнозування соціальних, економічних, екологічних, а зрештою, і моральних наслідків технологічного прогресу. Телебачення — великий здобуток культури, але за конкретних умов різних суспільств воно породило масу непередбачених проблем морального, педагогічного, психофізичного, медичного і соціального порядку; осмислення такого ж спектру проблем комп’ютеризації й Інтернету — ще попереду. А перспектива втручання в людську природу, яку відкривають останні досягнення науки, може поставити людство перед наслідками, які сьогодні годі й уявити.

Ще драматичнішою постає нині та “незбалансованість” науково-технологічних і соціокультурних та моральних аспектів людства, про яку говорив Ернст Геккель у книзі “Світові загадки” (1899), визнаючи величезні успіхи в пізнанні природи і водночас наголошуючи, що зате “у важливих царинах духовного життя і суспільних відносин ми повинні відзначити нечисленність, а то й цілковиту відсутність успіхів порівняно з минулими століттями; нерідко ж — на жаль! — доводиться констатувати знаменні кроки назад”. Цю свою оцінку він підкріплює й думкою Альфреда Уоллеса: “Порівняно з нашими подивугідними успіхами у фізичних науках і у сфері їх практичного застосування, наша система моральності, адміністративної юстиції, народної освіти — і весь наш суспільний і моральний уклад перебувають у стані варварства”¹.

Взагалі з приводу прогресів, пророцтв і оцінок згадується драстичне Сартрове: сенс того, що діється, завжди у відстрочці; незаперечний лише факт: Бастилію взято 14 липня 1789 року, — а сутність і значення цієї події

* Лекція в університеті “Киево-Могилянська академія” 15 жовтня 2001 р.

можна було б з'ясувати лише тоді, коли припиниться існування роду людського. (А в його "Альтонських відлюдниках" оповідач, колишній кат Франц фон Герлах, апелює до суду крабів — планетян ХХХ ст., коли людство вимре)². Але людині хочеться сподіватися кращого навіть у гірших випадках.

Свого часу впровадження артилерії в європейських арміях та її вдосконалення викликали у гуманістів (зокрема в Гердера) надію, що надалі війни стануть неможливими — через смертоносність нового виду зброї. (Таку ж думку висловлював і Ф. Енгельс в "Анти-Дюрінгу" — з приводу франко-пруської війни 1871 р., з огляду на її руйнівний характер і нібито неможливість дальшого прогресу зброї). Поява танків і авіації теж породила ілюзії, хоч і трохи інакші: відтепер, мовляв, війни стануть принаймні короткочасними, одноактними. Півстоліття людство втішало себе надією, що хоч яким страхіттям є ядерна зброя, але вона стримуватиме ворогуючі держави від самогубства в третій світовій війні. А тепер ми бачимо, що самогубство, в тому числі й колективне, може сприйматися як найпростіший шлях до святості й вічного життя в блаженстві. Особливо за умови, що це самогубство освячене жертвами тисяч людей іншої віри.

Після 11-го вересня 2001-го. Пекельний злочин 11-го вересня 2001 і наступний розвиток подій ознаменували входження людства в принципово нову добу історії — власне, не входження, а вкинутість, оскільки людство стало жертвою маніпуляцій купки зловмисників. Однак в історії за безглуздим випадком, якого можна було уникнути, здебільшого стоїть нагромадження критичної маси обставин, які шукають і знаходять спосіб заявити про себе катастрофічним чином. Неприпустимим спрощенням було б зводити апокаліптичну проблему до міжнародного тероризму, а пошук рятівної відповіді — до боротьби з міжнародним тероризмом. Насправді має йтися про стан світу взагалі, насамперед про глибокий розкол світу по багатьох лініях. Зазвичай говоримо про світову цивілізацію, про цінності демократії, про відкрите суспільство (до речі, ще не знаємо, якою буде доля ідеї відкритого суспільства після 11 вересня), про технотронне, інформаційне, постмодерне суспільство і т.д. і т.п. При цьому нічого сумняшеся переносимо на весь світ поняття, які гарячково продукуються в західноєвропейському, чи, скажімо, північноатлантичному, фрагменті цього світу і далеко не завжди відповідають реаліям решти світу, а інколи й просто для нього неприйнятні або й образливі. У людей ісламу, приміром, демонстрація "американського способу життя" може викликати зовсім інші емоції, ніж у пострадянського "совка" з його заздрісним усеїдством.

Трагедія 11-го вересня, а потім — безсумнівний характер відплатної акції США — зловісним спалахом вияскравили тугий вузол світових проблем і антагонізмів. Насамперед це антагонізм між багатими й бідними, який у цьому випадку набрав дивно поплутаної форми. З одного боку, масові симпатії в частині ісламського світу до терористів засвідчують міру ненависті бідних до багатих. І якщо подальші події розвиватимуться як війна багатих і бідних, — а поки що це так, — то треба нагадати, що в кінцевому рахунку багаті війни проти бідних ніколи не вигравали і не виграють.

Але, з іншого боку, треба сказати, що стереотип про бідність арабо-ісламського світу не такий уже й бездоганий. Саме в цьому світі є чимало з кола найбагатших людей планети, саме в ньому є зразки фантастичних розкошів, і ті емоції, що їх бідні ісламісти скеровують на багатих американців, вони могли б переадресувати на своїх одновірців, які, здається, не дуже переймаються стражданнями своїх братів по вірі. Та й терористичні акти фінансують не бідаки. Якби ті кошти, що витрачаються на забезпе-

чення широкої мережі терористичних організацій, і ті, що витрачаються на боротьбу з ними, та спрямувати на вирішення соціальних проблем ісламського світу, — з бідністю, хворобами й неписьменністю в цих регіонах можна було б покінчити.

Але, крім соціального, є й інші — політичні, ідеологічні, духовні, психологічні, культурні — аспекти цієї глобальної колізії. Спробуємо бодай назвати деякі з них. Дозволю собі невеличкий відступ.

Коли говорять про гітлерівський націонал-соціалізм, якимось не помічають один важливий елемент його ідеології і пропаганди. Річ у тім, що він виступав як рятівник людства не тільки від більшовизму, а й від плутократії — насамперед американської (чи єврейсько-американської). Ця складова нацистської ідеології сягала неабияких емоційних висот у своєму викривальному пафосі. Радянська антиамериканська пропаганда часів “холодної війни” могла тільки позаздрити гітлерівській, хоч і вчилася в неї, а часом і соромливо використовувала її шедеври. Люди мого покоління пам’ятають, яке враження справив показ на наших екранах трофейного німецького фільму, що йшов під назвою “Судьба солдата в Америці”.

Об’єктивно виходить так, що оцю місію порятунку людства від американізму, чи то від єврейсько-американської плутократії, — місію, про яку марно мріє чи нібито мріє хитрий Жириновський, — взяли на себе або приписали собі деякі відлами ісламського фундаменталізму, насамперед Бен Ладен та його прихильники.

Тому справа і з цього погляду, знов-таки, набагато глибша й трагічніша, ніж те, що може міститися у формулі “міжнародний тероризм”. Звернімо увагу: високі мусульманські достойники слушно наголошують, що іслам не схвалює вбивства людей. Та й сам Бен Ладен про це каже. Але ж для нього невірні не зовсім і люди. Поняття “джихад” тлумачиться довільно. І мільйони з тих, хто вважає себе ісламістами, публічно святкували акт вдалої помсти... Очевидно, як і у будь-якій релігії, є певний розрив між догматами і буденною свідомістю. Та й у самому ісламі протягом його багатовікової історії, як і в християнстві, — скільки було відламів, сект, протистоянь, смертельної боротьби. Варто згадати й про те, що в середньовіччі деякі ісламські секти фанатиків славилися своєю витонченою підступністю у вбивствах і отруєнні суперників з числа царедворців та в боротьбі за владу.

А ширше кажучи — за трагедією 11 вересня постає і привід конфлікту цивілізацій та світоглядів, і національні та релігійні стереотипи й упереження, і взаємне невігластво, і реальність конфлікту бідності й багатства, і проблеми самої християнської цивілізації, і провокаційна роль американського маскульту з його демонстрацією насильства і вбивств, усякого морального звиродніння, — що призвело вже до того, що майже звичайними стають вбивства дітьми своїх однокласників прямо в школі і що маскує і спотворює картину справді великих гуманістичних досягнень американського суспільства.

Глобалізація? Отож той виклик, який кинуто людству 11-го вересня 2001, вимагає не тільки солідарності з Америкою в демонтажі світових терористичних структур. Він настійно вимагає і формування нових механізмів взаємодії суспільств і цивілізацій, позбавлених однобічності т.зв. “глобалізації”; і великомасштабних світових програм боротьби з бідністю і хворобами; і діалогу світових релігій навколо проблем духовних цінностей та етичних заборон; і глибокої самокритики євроамериканської цивілізації, яку, власне, і пропонують не від сьогодні деякі видатні мислителі Заходу (ще недавно говорилося про “одномірну людину”, а сьогодні вже — про “еру порожнечі”), але яка поки що не вплинула ні на самопочуття за-

розумілого загалу, ні на апетити тих, хто заробляє на нинішньому стані речей. “Невігластво і самовпевненість” — так означив американський дослідник Пітер Редвей пафос бойовиків глобалізму. Є, очевидно, різниця між, так би мовити, ставкою на глобальні чинники цивілізаційного руху, осягненням світосистемності і глобалізаційним пресингом фінансових та інформаційних імперій. І хоча проти глобалізаторів у всьому світі, в тому числі і в самій Америці, дедалі більше підносять голос і релігійні, і правозахисні організації, і неоконсерватори, і ліві, і культурні діячі, — поки що ніякої корекції у процеси форсованої глобалізації не вноситься.

Глобалізацію — в цьому специфічному значенні — можна розглядати як “капіталістичну” альтернативу комуністичній ідеї інтернаціоналізму, з тим, однак, що остання несла в собі незрівнянно більший гуманістичний зміст. Принаймні теоретично пролетарський інтернаціоналізм передбачав поступовість процесів інтернаціоналізації, урахування і гармонізацію економічних і культурних інтересів різних народів, актуалізацію їхніх духовних цінностей. Ми знаємо, що ідеал цей залишився теоретичним посилом. Мабуть, інакше й бути не могло: гандж тут у самому накиданні світовому життю теоретичному ідеалу, вимудрованого благодійниками людства, а не “закладеного” в самому стані світу. Отож на практиці ідея інтернаціоналізму виродилася у спробу політичного, а почасти й культурного гегемонізму.

Але оскільки цей гегемонізм виступав у формі пролетарського інтернаціоналізму, — наявність ідеалу, невідповідність між ідеєю та практикою не могла не обмежувати і бодай трохи “облагороджувати” практику, давала можливість використовувати ідею для стримування практики, що і робила більш або менш успішно національна інтелігенція республік СРСР, країн народної демократії. Ліва інтелігенція світу напружувалася, якщо вжити сучасний вираз, величезне багатство ідей інтернаціоналізму як гармонії національних життів, національних культур. Хоч, знов-таки, не знати, чим би обернулися ці ідеї на практиці.

Натомість капіталістична глобалізація не дає підстав говорити про суперечність між ідеалом і практикою. Може, тому що й самого ідеалу немає. Бо самодостатній принцип економічного імперативу тривким загальнолюдським ідеалом бути не може, а вивищений над ширшими соціокультурними і духовними потребами, перероджується в егоїстичний інтерес міжнародних фінансових груп — міжнародних швидше за розміром діяльності, ніж за представництвом інтересів. Та й про економічну ефективність хтозна чи й можна говорити категорично: ми не знаємо, які можливості закладено в тих економіках, що підпорядковуються розвиненішим. Можливо, саме вони — завдяки природним ресурсам, культурним, інтелектуальним і психологічним потенціалам того чи іншого народу — дали б кращі результати, ніж ті, які на сьогодні є передовими. Тим часом глобалізація якщо й забезпечує концентрацію фінансових, технічних і почасти інтелектуальних ресурсів, то ціною неповоротних втрат, бо супроводжується стиранням місцевих особливостей, уніфікацією форм не лише економічного, а й суспільного та культурного життя, зрештою — поглинанням сильнішими слабших. Її й “придумали” сильні як мотивацію для опанування життєвого простору слабших, — тому сприятливою для світового розвитку вона зможе бути лише тоді, якщо передбачатиме механізми компенсації за втрати слабшого, передбачатиме можливість самозахисту слабшого; якщо не призводитиме до духовного спустошення і не перетворюватиме людину в статистичну одиницю, знекорінюючи її.

XX століття залишило по собі жахливі спогади про спроби насильного ошасливлення людства і окремих народів. Будемо сподіватися, що XXI століття не стане свідком примусового ошасливлення людства, скажімо, демократією західного взірця, — що буде розуміння стадіальних відмінностей розвитку різних народів і суспільств, їхнього права виношувати у своєму лоні власний образ досконалості, їхнього права представляти у світовому співтоваристві власну модель гуманістичної самоорганізації.

Тим більше, що західна цивілізація не є сьогодні безумовним авторитетом для всіх жителів планети, та й на Заході в неї вистачає викривачів. Хоч моральні ламентации про зіпсутість людства такі ж давні й інтенсивні, як і гімни її силі й величі, але нині все це постає інакше, ніж навіть століття тому.

(Півстоліття тому я відвідував лекції Платона Олександровича Білецького з історії мистецтва в тодішньому Художньому інституті. Розповідаючи про історію будівництва Юстиніаном храму Святої Софії в Константинополі, він сказав, що взагалі-то візантійців більше захоплював цирк; за шалені гроші вони купували ділянки землі біля цирку, а один фанат заклавав усе своє майно за почесне спадкове місце в цирку. Чи не символічно? І чи піднялося людство вище за майже два тисячоліття, якщо сьогодні духовні родичі цього візантійця замовляють за величезні гроші труну на космічній орбіті або ділянку поверхні Місяця? Причому з американськими мільярдерами на цьому ристалищі починають змагатися наші вітчизняні неплатники податків).

Людина: правова емансипація і реальна деперсоналізація. Моральна деградація і розкультурення грізно прозирають крізь нескінченно розгалужувані і вдосконалювані формальні демократичні процедури, які самі собою не здатні замінити тріумфально скасовану систему вищих стримів, що забезпечують сублімацію біологічної енергії в культурні канали самоствердження. Людство стає інформаційним наркоманом, посадило себе на “голку” новин. Носієм світової мудрості став телеведучий. Основною цінністю стала новизна, тобто скороминушість, доля якої — прогрімівши сьогодні, завтра опинитися на звалищі відпрацьованого матеріалу. Така ж доля і літературних та мистецьких явищ, які орієнтуються на новизну як основну цінність.

Цивілізація вседоступності не є цивілізацією свободи, цивілізація вседоступності не є цивілізацією розквіту особистості, бо вседоступним є лише елементарне і часто понижуюче.

Масова культура рівняє по нижчому, а не по вищому рівню, вона пригноблює персоналістський розвиток людини, який декларують і намагаються забезпечити західні демократії.

Сучасний світ важко інтерпретувати лише в категоріях суспільно-історичних, культурно-історичних, оскільки він став **соціотехнічним**.

Людина дедалі більше має справу не з предметним світом, а з його моделями, знаками, символами, тобто з вторинним матеріалом. Це до певної міри може збільшувати її інтелектуальні можливості, але небезпечно збіднює емоційний і духовний світ, пригнічує вольові якості, привчаючи до “кнопочного” життєдіяння. Віртуальна імітація дійсності загрожує втраченою буттєвості. Мова і модель символів — величезний резерв людського розуму, пізнання і всього духовного життя, але вона не може замінити мови предметно-значеннєвої, як комп’ютерний вихід у світ, комп’ютерне спілкування зі світом не може замінити безпосереднього людського діалогу з ним або ж призведе до асоціалізації і деперсоналізації.

Драматичний парадокс епохи масового споживання: величезне збільшення видів продукції не тільки не означає розширення предметного світу людини, а навпаки, супроводжується його збідненням, оскільки

продукт нічого не промовляє про те людське духовне діяння, що стоїть за ним, — воно в ньому запечатане, як у могилі.

За цих обставин проблеми технологічного “галоу” стають проблемами моральними, — надто ж через те, що розвиток генетики вторгається в найглибші підстави людської особистості, тоді як ядерні технології, ракетно-космічна і ядерна техніка ставлять під загрозу земне життя взагалі.

І сама піраміда інформаційних технологій вразлива: якийсь особливо “талановитий” вірус може розвалити її та паралізувати все життя сучасного суспільства.

Технологічне мислення заведе людство в сліпий кут, якщо не буде запліднене мисленням гуманітарним. А сьогодні спостерігаємо дедалі більший розрив між ними. Тим часом культура може існувати лише як цілість, єдність гуманітарного і природознавчого аспектів, охоплюючи zarazом унікальність і повторюваність.

В міру “унезалеження” від природи збільшується залежність від штучного середовища, яке стає самостійним “суб’єктом” світового життя, розвивається за власними законами і нав’язує їх людині.

Діапазон людських потреб розширюється, але якість їх знижується. В людській поведінці переважає елементарний рівень мотивації, коло життєвих функцій для більшості людей не зростає, а звужується. Багатство безпосередніх міжособистісних зв’язків замінюється анонімною інформацією, в павутинні якої людина втрачає життєсміслову орієнтацію. Зростає взаємозалежність людей — і тією ж мірою зростає самотність окремої людини.

Цим процесам знелюднення, чи дегуманізації людини, може протистояти лише культура — в широкому, кантівському розумінні: як розвиток доцільних здібностей розумної істоти. А цей розвиток потребує зміни форм життя — в бік суб’єктності самої людини.

...Нинішня “європейська” теза пріоритетності прав людини, її вибору — чи не є формально-юридичною варіацією глибшої Марксової ідеї про розвиток людини як самоцілі?

У всякому разі, ця теза по-своєму відбиває соціально-економічну реальність, що склалася в розвинених суспільствах у другій половині ХХ ст., коли вся структура життя людини виявилася втягнутою в динаміку технологій і виробництв, коли “відставання” людини від їхніх вимог загрожує регресом і коли необхідністю стає випереджальний розвиток людини.

Тим часом маємо ще одну проблему — величезний розрив у інтелектуальних рівнях, пов’язаний з технологізацією мислення. Народжуються дуже складні мисленнєві технології, які стають недоступними основній масі людства. Складається драматична ситуація, коли інтелектуальні операції механізуються, технологізуються і відриваються від повсякденного людського мислення, деперсоналізуються, втрачають емоційні та етичні виміри, створюють атмосферу електронного пресингу. Інтелектуальна нерівність соціалізується і формалізується, інтелектуальній елітаризації на одному полюсі відповідає інтелектуальна дебілізація на іншому. Втім, і саме елітарне технологічне мислення далеко не завжди спирається на елітарні культурні запити.

Головокрутний технічний прогрес ударив по “персональній надбудові” та ендотимній засаді людини, фатально ушкодивши або й зовсім урвавши її органічний зв’язок із природним ґрунтом.

Втрата багатоманітності природних умов і вражень, радостей і стимулів, монотонність міського побуту і технологізованої праці, стандартизація навчання, інформації, розваг, серійність духовної продукції, — все це

призводить не тільки до емоційного збіднення життя, а й до зниження моральної чутливості, зокрема в пошуках сурогатних і стресових компенсатив утрачених переживань; до послаблення фізичного і психічного здоров'я, до поступового звуження шкали людяності, оскільки розвиток діставатимуть лише ті складники людської вдачі, які “вписуються” в дедалі більшою мірою штучні умови існування.

Зміни в техніці виробництва також змінюють характер праці і впливають на спосіб життя, а отже — і на саму людину.

Доба автоматизації, зменшуючи значення людини і обкрадаючи її чуттєво-емоційне буття, намагається “задобрити” її множенням зручностей та продукції “індустрії комфорту”. Але все це працює швидше на стандартизацію особистості, ніж на її самовиявлення і розквіт. Людина розкривається дедалі меншою частиною своєї істоти, проживає дедалі меншу частину свого дедалі тривалішого (в розвинених країнах) фізичного життя.

...Відбулася немовби своєрідна психологічна деформація *простору і часу людини* — водночас стиснення і розширення їх, різнодія їхніх векторів. Сучасні транспортні можливості “стиснули” планету, але тим самим розширили *життєвий простір* окремої людини; водночас вони і збіднили предметний зміст цього простору: людина поглинає його, не смакуючи; проминає з мінімумом конкретних вражень; з простору вилучено той процес людського переживання, який давало традиційне долання відстаней. *Час людини* теж став жертвою “парадоксів” технотронної ери, яка, з одного боку, розкрила його глибину і гостроту, а з другого, — внесла в нього хаос. Не справдилися гуманістичні надії на те, що інтенсивне ущільнення часу завдяки революційним технологіям означатиме його реальне збільшення для людини і вивільнення значної частини його для духовного розвитку. Насправді самі ці технології і заганяють людину в цейтнот, — долучаючись до збільшення (а не зменшення!) витрат на життєзабезпечення людини (та задоволення потреб, породжуваних тими ж технологіями, або й надуманих). *Час людини* дедалі більше заповнюється цивілізаційними шумами; якість його знижується, особливо в тих категорій населення, які, маючи певне дозвілля, заповнюють його відходами “маскульту”.

Зникають цілі сфери краси і радості, пов'язані з буттям у природі, що було світом людської душі. Натомість, щоправда, народжуються нові сфери краси і радості, але вони дедалі більше мають віртуальний характер, характер комп'ютерних ігор, різного роду імітацій. Вже реальною є загроза заміни реальних життєвих пригод та емоційних досвідів — підключенням до спеціальних психодатчиків. Якщо вже сьогодні якийсь сексуальний невдаха може по телефону дістати омріяну компенсацію, то спробуймо уявити людину майбутнього, якій не треба буде підніматися на Еверест, — сидячи в кріслі і підключивши себе до психофізіологічного чудо-імітатора, вона переживатиме нібито те ж саме, що й реальний підкорювач Евересту, — крок за кроком. Звідси вже недалеко й до того, що кожен зможе замовляти собі будь-яку роль — спортивного супермена, сексуального подвижника, музичного генія, пірата морів, — і “пережити”, “реалізувати” її для себе, не встаючи з ліжка. Суспільство масового споживання від споживання і замовлення позиточних речей неминуче переходить до споживання замовлених емоцій і, з дозволу сказати, духовних феноменів, до замовлення власної віртуальної особистості охочих і платоспроможних...

Безмежний комфорт веде в пекло. Але дорогою до пекла є чимало проміжних станцій. Може, ми на одній з них?

Історія триває і триватиме. Людство досі не позбулося рудиментів кочівницької психології — в тому сенсі, що воно підсвідомо сприймає прос-

тір свого проживання як безмежний, а природні ресурси як невичерпні: вичерпалися в одному місці — знайдуться в іншому. Особливо це притаманне було людям “однієї шостої” планети. Але по-своєму це виявилось і в психології громадян “суспільств масового споживання”, які — суспільства — змагаються в стимулюванні безглузвих потреб і у витратах на них. Відчуття “лімітів”, які пред’явить Земля, ще не оволоділо людством, хоч говориться про це дедалі більше.

Важко передбачити, як вплине на цей кочівничий синдром активне входження людства в космос: чи воно перенесе його в галактичні масштаби і стане всесвітнянським “нальотчиком”, перетворюючи космос на смітник (що вже стає реальністю), чи витвориться нове космічне самопочуття, яке змінить ставлення людей до своєї колиски — Землі й одне до одного? І чи буде це практичне освоєння космосу давати його глибше відчуття, ніж релігійна містика?

Цивілізація, яка, ухвалюючи мудрі документи про принципи “сталого розвитку”, не здатна їх дотримуватися і реально живе за принципом “після нас хоч потоп”; цивілізація, в якій принади фотомоделі або порнозірки цінуються в тисяч разів вище, ніж праця вченого або хлібороба; цивілізація, в якій одні змагаються у вимудровуванні найбезглуздіших способів марнотратства і марнославства, в той час як інші не мають елементарних умов гідного існування; цивілізація, яка нібито й хоче, але не здатна поділитися своїми можливостями з рештою людства, де лютують голод і хвороби, — такій цивілізації доведеться розплачуватися за свої гріхи. Така цивілізація не має майбутнього. Але оскільки майбутнє завжди буде, поки існує часовий вимір буття, то очевидно, просто не стане **такої** цивілізації... Тобто, їй доведеться змінитися.

Чи відчуває вона потребу змін, чи має волю до змін? Напевне, має. Про це свідчать, може, не тільки зусилля модифікувати наднаціональні політичні структури в напрямку більшої адекватності реаліям різноманітного світу, — але й особливо потужне піднесення філософії, соціології, культурології, інтелектуальні здобутки видатних мислителів другої половини ХХ століття, які незмірно поглибили розуміння світових суспільно-політичних та культурних процесів, розуміння світу людини, на зміну втрачених абсолютів висунули нові парадигми, що концентруються на сукупностях взаємовідносин та взаємодій і повинні якимось компенсувати відсутність стабільних основ, віднайти нові орієнтири для етики відповідальності. Знов-таки: йдеться про суто європейське, “євроатлантичне” світовідчування і самопочування: йому ще доведеться вступати в безпосередніший контакт з інакшим досвідом інших культур.

Сьогодні в світі одні моляться одному Богові, другі — другому, треті — третьому... Невже треба буде вирішувати, чий Бог дужчий? І невідомо, чи вирішуватиме міра смертоносності зброї? Чи міра масового фанатизму? Якщо так, то тоді християнська цивілізація приречена, бо свій пік фанатизму вона давно пройшла. А може, саме те, що люди моляться різним богам, і є доказом розумності світу, для якого монотонність означала б банкрутство? І, може, майбутнє — за великодушністю?

Не будемо гадати. Але можна сказати, що баєчки про кінець історії, про кінець великих ідеологій, про те, що минула ера націй і національних культур, про те, що знайдено рецепти світовлаштування для всіх, — усі ці ідеї придумали, для власної втіхи та напоумлення нерозумних, ті, хто вже пройшов свою історичну дистанцію і гадає, що цього досить для всіх. Їм розписалися за всіх. Про кінець історії вони не спитали ні в “тигрів визволення Таміл-Іламу”, ні у венесуельських партизанів, ні у моджахедів, ні у

корейців — північних чи південних, ні у палестинців або китайців. Про кінець великих ідеологій не спитали у мусульманських фундаменталістів, — а фундаменталізм — це швидше політична ідеологія під релігійним плащем, і вона має абсолютну владу над мільйонами людей. Про кінець націй і національних культур не спитали ні в японців, ні в поляків, ні у французів, ні у нас з вами. Про рецепти світовлаштування ж і питати не годиться, бо то знання езотеричне.

А насправді історія триває і триватиме, і в неї завжди попереду більше, ніж позаду. Ї в розумінні обсягу історичного часу, і в розумінні його насиченості.

Тож будьмо готові до всіх викликів історії (якщо тільки можна бути до них готовими!) — до тих, які бачимо, — і знаймо, що будуть виклики, про які не маємо й здогаду...

Тепер про нашу українську ситуацію перед лицем відомих і невідомих викликів майбутнього.

Тут мені пригадується одна суперечка майже півстолітньої давності. Діло було у дні берлінської кризи. Один київський інтелектуал із “общечеловеков” докоряв мені: “Что вы толкуете о языке, когда над человечеством такая угроза нависла? Кому нужен будет ваш язык, если завтра посыпятся атомные бомбы?” Я йому відповів: “А чого вас тривожить атомна війна? Ви ж добре знаєте, що через N-мільярдів років Сонце вигасне, і наша Земля перетвориться в крижану бурульку. А може, й раніше Землю протаранить якась велика комета. То до чого ваші клопоти?” Це, звісно, жарт, а серйозне тут те, що наші національні проблеми постійно намагалися і намагаються уневажливити посиленням на важливіші глобальні проблеми. Тим часом глобальні проблеми так чи інакше минали, а ми залишалися наодинці з власними, які нікого, крім нас самих, не цікавили. Бо кожен народ свої проблеми має вирішувати сам. Ї вони — частина світових. Бо кожен народ — частина людства, і не буде справедливості в людстві і для людства, якщо не буде справедливості для свого народу.

Отже, якщо в ХХІ століття людство ввійшло не лише з великою продукційною потугою, але й під знаком грізних глобальних проблем, пов’язаних з характером цивілізаційного процесу, ламанням традиційних поведінчих установок, банкрутством багатьох світоглядів і багатьох гуманістичних ілюзій, величезними масштабами ротації людських мас, ідей, культурних і антикультурних цінностей, стереотипів поведінки; зі страхіливими технологічними проривами в сліпі кути людського розвитку, з ціннісним нігілізмом, що набирає значення симптому соціальної патології, — то ці планетарного масштабу виклики історії, на які сукупна свідомість людства шукає і, певно, знаходитиме якісь відповіді, постають і перед Україною. Ї Україні слід у ці пошуки відповідей включатися. Але Україні доводиться мати справу не лише зі спільними для всього людства проблемами ХХ і ХХІ століть, але й з проблемами, що перейшли з ХVІІ століття, з ХVІІІ століття, з ХІХ століття. Проблемне поле української нації виглядає розлеглішим і складнішого рельєфу, ніж у більшості модерних націй.

Назвемо деякі з проблем, що перейшли до нас із минулих століть, знаменуючи нашу історичну обтяженість і запізненість.

Проблема історичної ідентичності України. Усвідомлення єдності етносу, визначеного як український народ, у різні часи мало різну міру глибини і різне територіально-племінне наповнення. Самоототожнення зі спадщиною Київської Русі було послаблене в результаті трагічних подій ХІІ—ХV століть. Православна самоідентифікація переважної частини населення, з одного боку, була чинником середньовічної форми спільності,

з другого — ставила свої умови й обмеження для геополітичної орієнтації можливих провідників. Переяславська рада — результат не просто стратегічного прорахунку Богдана Хмельницького, а й недостатньої етнополітичної визначеності, недосформованості суспільства, браку самодостатності. За умов такої недовизначеності, недосформованості проявився розкол і у “верхах”, і в “низах” суспільства — на “західну” і “північно-східну” орієнтації при невизрілості ідеї “опертя на власні сили”. Цей розкол різною мірою проявлявся протягом наступної історії, хоч і були потужні рухи, спрямовані на його подолання.

“Чорна рада” і “Руїна” як феномени-символи української історії. Етнополітична недосформованість суспільства, за обтяжливих зовнішньополітичних умов, перешкоджала переростанню стихійної козацької демократії в представницько-структуровану. Розвиток зупинився на спрощених формах демократії. Вони давали можливість політичним демагогам використовувати хвилинні настрої введених в оману мас у своїх планах, апелюючи також і до іноземного чинника, шукаючи підтримки в сусідніх володарів. Соціальні інтереси та релігійні орієнтації ставали предметом політичної гри. Традиції індивідуалізму й бунтарства, не врівноважені історичним досвідом державного самоврядування, призводили до розбрату, що кінчався руїною, створювали сприятливу атмосферу для зовнішнього втручання. Це повторювалося і в XVII, і у XVIII, і в XX столітті. Небезпека “чорної ради” залишається і надалі, оскільки немає прозорого механізму народного самовиявлення і системи дійового самоврядування, розвинених структур громадянського суспільства, натомість свобода реалізується як безвідповідальність і простір для розгулу невдоволених амбіцій.

Втрата духовної самодостатності. Паралельно, починаючи з підпорядкування в XVII ст. української церкви Москві, відбувалася передислокація духовних сил, переміщення інтелектуальних потенціалів з Півдня на Північ. Цей процес з погляду фактичного описано в багатьох фундаментальних працях, але, мабуть, ще недостатньо проаналізовано з погляду чинників і мотивацій. Адже йдеться не тільки про типові імперське “вербування мізків”, а й про тонші механізми культурної самоконцентрації в центрах світового значення, про власний вибір талановитих особистостей у пошуках ширшого простору для самореалізації, — особливо в добу, коли Україну перетворено остаточно на зневажену провінцію, а обов’язок служіння рідному народові ще не став дійовим стимулом для багатьох.

Малоросійство. Після приєднання України до Росії, а особливо після невдачі всіх спроб від’єднання, після остаточного зруйнування Запорозької Січі та остаточної ліквідації Гетьманщини, в ситуації безвиході сформувалася особлива ідентичність — малоросійство. Хоч первісно поняття “Мала Русь” означало серцевинний характер київської метрополії щодо пізніших утворень, однак поступово воно набуло прямо протилежного характеру: вторинності, підпорядкованості старій Русі, України щодо Московії, Російської імперії. Таким чином, малоросійство стало означати комплекс редукованого патріотизму, намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною заповзятості вірнопідданства імперії. Імперія підтримувала малоросійство як запоруку провінціалізму, політичного і культурного, поступово вихолощуючи з нього рештки національних спогадів і сентиментів. І хоч у межах малоросійства деяким громадським і культурним діячам удавалося обстоювати окремі елементи національних цінностей, все же у загальному, історично малоросійство було ідеологічною, культурною і психологічною перешкодою на всіх етапах боротьби за державну незалежність, і хоча свідоме українство намагалось подолати його, воно й сьогодні ще відчутно себе виявляє, особливо в культурному та психологічному аспектах.

Чорносотенство й українофобія. В міру піднесення нової хвилі українського руху (30-ті — 40-ві рр. XIX ст.) у суспільній думці Російської імперії, поряд з деяким інтересом до нього, формується і потужна ідеологія протидії йому. Найвиразніше системне оформлення вона дістала в публіцистиці М. Каткова (починаючи від 60-х рр.), але ще раніше виявлялася також і в деякого з “революційних демократів” (В. Белінський), слов’янофілів і лібералів. Вона дала ідеологічне забезпечення низці каральних заходів царизму, в тому числі й заборонам української мови й культури (яких не хочуть “визнавати” опоненти українства в незалежній Україні, запевняючи, нібито російська культура мирно опанувала Україну завдяки своїй вищості).

(Один приклад із сотень можливих. Ось як згадував Микола Садовський про свою спробу дістати в київського генерал-губернатора Тамари дозвіл на виступи української драматичної трупи:

— Ах, это малорусские спектакли!

— Так точно, ваше превосходительство, — підтакнув я твердо.

— Да что вы! Пора, наконец, кажется, об этом перестать и думать, — промовив він, хижо дивлячись на мене і вертаючи назад мій папірець”³).

Протягом усієї другої половини XIX ст. і початку XX ст. проти українства активно використовується політичне звинувачення у “мазепинстві” й “сепаратизмі”. На початку XX ст. в Києві активну діяльність розгортає гурт “русских националистов”, “истинно русских людей” з числа вірно-підданих (Москві) малоросів; формується відділок чорносотенного “Союза русского народа”. Київські “русские” повели широким фронтом наступ на паростки українства, в київській же пресі, викриваючи “мазепинців” і “сепаратистів”, висміюючи українську мову, а в “наукових” працях “доводячи” штучність української мови, безперспективність української культури і необхідність утвердження “единого (або: **триединого**) русского народа”, “единой (або: **триединой**) русской культуры”. Дивним чином ці замшілі тексти київських “русских националистов” через століття витягують і, навіть не провітривши, передруковують і використовують в українофобській пропаганді як московські слов’янолюби, так і київські “інтернаціоналісти”, — попри епігонський, історично анахронічний характер “інтелектуальної” аргументації сучасних adeptів “единства”, “триединства” та інших форм заперечення політичної і культурної суверенності України, всіляких спроб розіграти карту “меншовартості”.

Про “зрадництво” українських еліт. Тільки дуже лінивий не кричав у нас про те, що українська еліта відрізнялася від усіх інших національних еліт своїм патологічним зрадництвом. Цей стереотип іде від цілковитого ігнорування фактів світової історії. “Зрадницька” поведінка українських станових еліт була абсолютно закономірною; такою була, є і буде поведінка станових еліт усіх народів за аналогічних обставин. Вони переходять, часом запопадливо, на службу до держави панівної нації, інакше перестали б бути становою, тобто упривілейованою, елітою і деградували б соціально або були б винищені. Виняток можливий тільки за умови, що еліта економічно або культурно дуже глибоко вкорінена в національне життя, а терор проти неї не має тотального характеру або триває недовго, — тоді залишки її можуть зберегтися і втримати певне значення. Але в Україні цієї умови не було.

Проте цілковитий параліч національних еліт спостерігається не завжди. Часом вони зберігають якийсь приглушений національний сентимент і навіть плекають потай “реваншистські” мрії, хоч спостерігається і протилежний психологічний феномен: витіснення цього сентименту неприродно форсованою ненавистю до свого обірваного кореня. Все це було

і є в історії України. Як — меншою мірою — і жертвна стійкість деякої частини національної станової еліти.

Та чи не важливіше звернути увагу на інше: на “еліту” не за соціальним чи фаховим станом, а за якістю людської природи. Це люди героїчної або альтруїстичної вдачі, це люди совісті, добра і співчутливої мудрості, на яких стояла Україна і які і є її справжньою, тривкою елітою. Вони не створили цілісної соціальної верстви, але витворили етику вірності Україні. Вона — в народних піснях і думках, вона — в образах української людини у творах класиків нашої літератури і мистецтва, вона — в подвижництві тих відомих і невідомих героїв, які віддавали своє життя за Україну або які присвятили їй свою працю.

Хіба це не про Україну сказав Шевченко:

*...Наплювали
На тебе, чистую, кати;
Розтлили кроткую! а ти...
Мов золото в тому горнілі,
В людській душі возродилась.
В душі невольничій, малій,
В душі скорбящей і убогій.*

Що це еліта етична в християнському розумінні, здається, не треба доводити. А еліта станова в Україні може здійснитися лише як проекція еліти етичної.

Контррахунок з боку “еліт”. В нашій історії періоди самоврядування були надто короткими, і традиція складних демократичних процедур не встигла виробитися, натомість живучою виявилася традиція охлократії — “чорної ради”, яка вибухала саме тоді, коли потрібен був зважений консолідований вибір спільноти. Слабка структурованість національного суспільства, відсутність надійних механізмів формування політичної ієрархії призводили до того, що або на рівень провідників підносили випадкові постаті, або й достойні провідники не діставали тривкої підтримки. Звідси, з одного боку, постійний потік оскаржень на адресу власних провідників, які завжди — і тільки вони — були винні в усіх національних невдачах, а з другого, — не менш гострий контррахунок від національних діячів, які вбачали причину нездійсненності своїх проєктів у питомих рисах народу: “Народе без пуття, без честі, без поваги”, — звертався до своїх земляків Пантелеймон Куліш. А Євген Маланюк знаходив і гостріший тон. Тут ще можна припустити імпульси особистих ідеологічних (а у випадку з Кулішем — і майнових) непорозумінь зі своїм народом. Але скільки тяжкої гіркоти в мові до нього у Шевченка, Франка, і ця мова незаперечно адекватна, як і ці ось слова Лесі Українки:

*Народ мій, мов дитя сліпес зроду,
Ніколи сонця правди не видав.
За ворогів іде в вогонь і воду,
Катам своїх поводарів віддає.*

Це сказано ще задовго до 1919 року...

Поразка і здобутки визвольних змагань 1917—1922 рр. Розглядаючи цю складну тему, не можна погодитися зі спрощеними поясненнями причин поразки національно-визвольних змагань (зовнішня більшовицька інтервенція, “соціалістичність” і пацифізм Центральної Ради тощо). Слід урахувати і набагато ширший комплекс чинників (недосформованість українського суспільства; зрусифікованість міст; переважання російського елемента в робітничому класі, яким зуміли оволодіти більшовики;

слабкість української інтелігенції та українських політичних партій; не-ефективність соціальної політики УНР; діяльність анархістських і більшовицьких сил у самій Україні; нарешті — надзвичайно несприятлива комбінація зовнішньополітичних обставин — усе це сприяло російсько-більшовицькій агресії).

(Український посол у Парижі Арнольд Марголін писав про свою зустріч у 1919 р. з американським державним секретарем Лансінгом: “Л. виявив цілковите незнання положення і цілком сліпу віру в Колчака і Денікіна [...] Коли була мова про принципи Wilson-а, яких примінення щодо народів колишньої Австро-Угорщини було з гори рішене, заявив Л., що він знає тільки одностайний російський народ і що одинокою дорогою до відбудови Росії є федерація на взір Сполучених держав”⁴).

По-друге, впад УНР не можна вважати цілковитою поразкою українського руху, оскільки визвольні змагання окреслили історичну перспективу, дали могутній імпульс пробудженню національних сил і змусили більшовицьку владу змінити свою українську політику, визнати право українського народу на бодай формальну державність у вигляді союзної республіки, що почасти сприяло соціально-економічному розвитку України, давало деякі можливості для підтримки національного життя, культури і мови — за всіх утрат, зумовлених тоталітаризмом.

Еволюція “української” політики більшовизму. Українське відродження 20-х рр. (у підрадянській Україні), що знайшло вияв у культурі, мистецтві, літературі, але також в освітянському русі, кооперативному русі та ін., — результат взаємодії кількох чинників: трансформованої енергії національного руху початку ХХ ст., яку більшовизм не зміг повністю погасити і яку мусив урахувати; політики “українізації”, до якої вдався більшовизм з метою опанувати українство зсередини, але яку українство почасти використало в своїх інтересах; впливу націонал-комуністів, у т. ч. колишніх боротьбистів, частина яких щиро вірила в можливість будівництва робітничо-селянської Української держави і по своєму використала прагнення московського більшовизму за допомогою гасел соціальної та національної справедливості завоювати прихильність колоніальних народів для “світової революції”. Пафос української підрадянської літератури і публіцистично-політичної думки 20-х рр. був сконцентрований на ідеї будівництва могутньої індустріальної, культурно самобутньої, в усіх відношеннях модерної соціалістичної України, і це була спроба національної самореалізації у формах, адекватних тодішній історичній реальності. Непрощентною профанацією є зведення цієї драми до колабораціонізму чи пристошування української інтелігенції.

Під кінець 20-х рр. піднесення національного життя і власної партійної бюрократії в “союзних республіках” сягає такого рівня, що створює загрозу монопольній владі московського центру. Водночас остаточно вигасають надії на світову революцію, і основним завданням стає зміцнення більшовицької великодержави. За цих умов змінюється національна політика московського більшовизму, в її основу кладеться боротьба з “буржуазним націоналізмом” неросійських націй, їхньою інтелігенцією, їхніми культурами. Дозовані репресії проти національних елементів знову переростають у масовий терор. З допомогою широкомасштабних репресій і голодомору більшовизм підірвав силу національного піднесення і утвердив своє панування. Терор здійснювався під потужним ідеологічним прикриттям і психологічною обробкою, що створювало атмосферу масової істерії, — а це було важливим елементом довготривалого спотворення духовності українського народу. Єзуїтська тактика в боротьбі з українською

інтелігенцією, вмiле нацьковування одних груп на iншi створювало в суспiльствi атмосферу тотальної пiдозрiлостi й недовiри, ставало базою формування нового типу напiвiнтелiгента, позбавленого iдентичностi i напрям у “пiдключеного” до струмiв офiцiйної полiтики. Глибокий i деструктивний вплив на психiку та духовнiсть народу мала добровiльна або вимушена участь сотень тисяч, а може, й мiльйонiв українцiв у полiтичних кампанiях проти “ворогiв народу” та в “розкуркуленнi”.

Пiсля такої моторошної “стабiлiзацiї”, з другої половини 30-х рр. “українська” полiтика бiльшовизму на перший план ставить будiвництво iндустрiально-колгоспної України з використанням усiх не тiльки матерiальних, але й iнтелектуальних, духовних резервiв українського народу, якi тiльки можна було адаптувати до прагматичних завдань — виконання “сталiнських п’ятирiчок”, — з одночасним вихолощенням нацiонального змiсту суспiльного життя, але збереженням видимостi “нацiональної форми” в межах iдеологiчної одностайностi. Однак вимушена “дiалектичнiсть” i “гнучкiсть” бiльшовицької нацiональної полiтики, вимушене часткове врахування нацiональної специфiки i дотримання деяких елементiв “нацiональної форми” давало можливiсть українській культурi кожен зигзаг полiтики, кожне послаблення утискiв використовувати для збереження i розвитку творчих сил. Бiльшовизм багато зробив для заміни “старої” iнтелiгенцiї “новою”, збiльшовиченою, але й вона не вся була надiйно деукраїнізованою. Ї загалом iнтелектуальний та культурний потенцiал українського народу зростав, нави́ть зазнавши страшних втрат. Влада мусила з цим рахуватися, особливо пiд час Другої свiтової вiйни, коли мусила зробити ряд полiтичних поступок, дозволивши на деякий час звертання до українського нацiонального патрiотизму в контекстi протистояння фашистській окупацiї.

Уроки iдеологiчних кампанiй 40-х рокiв. Пiд час Другої свiтової вiйни сталiнське керiвництво змушене було апелювати до нацiонального патрiотизму народiв СРСР. Пiсля перемоги у вiйнi воно негайно ж заходилося придушувати тi тенденцiї, якi тимчасово допустило. Водночас воно опинилося перед ще однією проблемою: населення СРСР сподiвалося демократизацiї, такi настрої пiдсилювалися враженнями мiльйонiв радянських солдатiв вiд перебування у краiнах Європи з їхньою незрiвною вищою якiстю життя, i це створювало для режиму небезпеку, аналогiчну тiй, яку “прогавив” царизм на початку ХІХ ст. пiсля перемоги над Наполеоном — рух “декабристiв”. Але Сталiн добре знав iсторiю i дiяв на випередження. Почалося “загвинчування гайок”. У тактицi посилення чергового iдеологiчного терору важливе мiсце в Україні посiдало розпалювання мiжнацiональної ворожнечi пiд гаслами боротьби з “космополiтизмом” i “українським буржуазним нацiоналiзмом”. До боротьби з “українським буржуазним нацiоналiзмом” активно залучали єврейських iнтелiгентiв, а тодi на них нацьковували українцiв, i частина української iнтелiгенцiї пiддавалася на цi провокацiї. Водночас до рiвня полiтичних провокацiй та полiтичної iстерiї було доведено компрометацiю “бандерiвщини”, що створювало у значної частини “схiднякiв” негативний стереотип “захiдняка”: дуже важливий компонент негласної стратегiї розмивання української нацiональної iдентичностi, нейтралiзацiї нацiональної самосвiдомостi. Водночас масовано нав’язується уявлення про “прiоритет” росiйськостi в усьому — iсторiї, культурi, науцi, мовi; уявлення про цивiлiзаторську i керiвну роль росiйського народу як “старшого брата”.

Трагедiя Захiдної України. Одним iз найтяжчих ударiв по життєтворчiй силi української нацiї було жорстоке знищення всiх структур українського

громадянського суспільства в Західній Україні, які встигли сформуватися за часів Австро-Угорської імперії та Речі Посполитої, незважаючи на всю антиукраїнську політику останньої, — а потім терор і депортація сотень тисяч мирних жителів.

Боротьба ОУН і УПА, попри її видиму приреченість, не була марною і мала далекосяжні наслідки, підтвердивши здатність українського народу до опору, тяглість державницького ідеалу. Але в протилежність цьому боротьба режиму з повстанським рухом показала й “резерви” розбрату, коли одних українців нищили руками інших. Це урок, з якого ще не зроблено належних висновків на рівні національного самоусвідомлення.

“Відлига”. Реформи Хрущова мали суперечливий характер: реабілітація значної частини жертв репресій, деяка лібералізація режиму, але водночас нагінки на інтелігенцію та посилення русифікації. Розрахунок частини національної інтелігенції на українські “симпатії” Хрущова виявився марним. Натомість довготривалою стала негативна дія русифікаторських заходів Хрущова (особливо в освітній галузі).

Від “шістдесятництва” до Народного Руху. “Шістдесятництво” можна розуміти і у вузькому, власне, адекватному значенні: як рух “незгідних” і “дисидентів”, але можна і в ширшому — як поступове розширення простору невдоволеної станом речей і відповідальної за майбутнє України думки — в усіх сферах життя. В цьому ширшому сенсі “шістдесятництво” не скінчилося з придушенням дисидентства в результаті репресій 1965 і 1972 рр. Воно тривало в інших формах у 70-ті — 80-ті рр. На ці роки механічно переноситься з політико-економічної сфери тавро “добы застою”, тоді як насправді в літературі, мистецтві, а почасти й у філософській думці це були роки тихого, але впертого розмивання фундаменту догматичної ідеології, повільного відвойовування нового духовного простору.

Тому Народний Рух України піднявся на досить підготовленому, хоч і не дуже масовому ґрунті. Обмеженість соціальної бази, однобічна зосередженість на національній проблематиці і недостатня увага до проблематики соціально-економічної, недостатність професійних політичних і організаторських кадрів, аматорство зумовили слабкі сторони Народного Руху, його суперечності, що згодом призвели до численних розколів.

Державна незалежність України: перемоги і поразки. Ї досі побутує уявлення про те, що незалежність дісталася Україні лише в результаті щасливого збігу історичних обставин. Насправді вона — результат боротьби поколінь українського народу, а дійсно сприятливі обставини 1990—1991 років — то лише “пусковий механізм” нагромадженої енергії самоствердження. Водночас ці обставини зумовили суперечливий характер і виявили внутрішню слабкість Української держави, оскільки мирний характер національної революції не супроводжувався адекватним оновленням структур влади. Оскільки в незалежній Україні за ширмою поверхових пострадянських перетворень відбувся перерозподіл національного багатства і власності безпосередньо на користь старої, радянсько-партійної, правлячої еліти та її висуванців, що пограбували народ, — сталося, як і в часи УНР, розузгодження соціальних і національних сподівань народу, яке обернулося драматичними наслідками для українського суспільства. Крім того, “одномоментний” розвал тоталітарної системи супроводжувався виходом на поверхню раніше маскованої і почасти стримуваної, нагромадженої за минулі десятиліття “негативної якості” суспільства і людини: корумпованості, здирництва, продажності, безвідповідальності, хабарництва, хамства, розперзаності та ін. як компенсації за рабський послух. Саме ця негативна якість, а не ідеалізм “дисидентів” чи скромна працю-

витість трудового люду стала формувальним (деформувальним!) вектором суспільного розвитку в більшості пострадянських країн. Відповідно всі механічно перейняті західні рецепти побудови ринкових відносин, не підкріплені надійною нормативною базою і не сперті на соціально-психологічну, моральну, професійну підготовленість суспільства, давали прямо протилежні бажаним результати. Демістифікація радянства, руйнування комуністичних міфів обернулися для масової свідомості втратою життєвих смислів, оскільки не були компенсовані тим культурним переживанням світу, яке сублімується у відчуття національного призначення. За цих умов поглиблювалася деструкція суспільної свідомості, зростав психологічний дискомфорт людинності.

Найважчий і найнебезпечніший тягар, який передало нам у спадок радянське сімдесятиліття, — це глибока і всеохопна деморалізація, серцевина якої (крім суспільного фальшу і реальної безправності людини) — опаскудження праці (ставлення до праці). Беззмисловна, марна праця — основна причина деморалізації: пропагандистська риторика во славу праці мало що рятувала. Самоїдська економіка, що працювала на саму себе, сліпо пожирала працю, сировину, паливо. “...Затратне ціноутворення робить припустимими, виправданими і неминучими будь-які витрати сировини, палива і праці на виготовлення всього і вся, тому у нас найважчі в світі трактори і комбайни, найважча в світі металева стружка, найпустіші добрива, найгустіші та найрясніші промислові стоки, найненажерливіші топки й домни, найчорніші і найвищі дими, найширші і найглибші кар’єри, найгірші дороги й склади...” (Стреляный А. Ремесло проверяется торжищем... // Знамя. — 1987. — № 6. — С. 157).

До цього можна додати, що в нас були і найнеякісніші споживчі товари, а саме якість споживчих товарів засвідчує реальне, а не декларативне ставлення до людини.

На людину дивилися як на один із ресурсів цієї ненажерливої економіки: “людський фактор”. Зводили людину до фактора — майже те саме, що бачити в ній “гвинтика”. Тобто “розвинений соціалізм” Хрущова — Брежнєва в розумінні людини та її праці залишився на рівні сталінського соціалізму. І ми поки що залишаємося на цьому ж рівні.

Історично і мораль, і вся духовність людини — суспільно-трудового походження. Пожиточна і осмислена в цій своїй якості праця давала зміст людському існуванню, визначала особистість, і навколо цього змістовного осереддя наростали пласти духовності. Коли праця стає безглуздою або й шкідливою — ущербним стає людське існування.

Очужіння праці, перетворення робітника в обслугу, раба технологічного процесу — це тотальний здобуток індустріалізації. Але в Радянському Союзі він багатократ побільшився через державну монструалізацію економіки, спрямованість її на саму себе, а не на потреби людини — і через небачену в сучасному світі експлуатацію робітника, який лише одну десяту свого робочого часу працював на себе, а 9/10 — на державу. В багатьох галузях народного господарства (торгівля, харчова промисловість, комунальне господарство) заробітна плата свідомо встановлювалася злочинно низькою — з розрахунку на “ліві” здобутки робітника, на “халтуру”, неминучі крадіжки тощо...

Цей останній чинник, найефективніший чинник деморалізації і варваризації праці, набув особливої сили в сучасній Україні.

Поряд із відзначеним вище стереотипним уявленням про нібито випадковий характер здобуття Україною незалежності існує і таке ж стереотипне твердження про те, що разом з незалежністю вона дістала найкращі

серед усіх пострадянських країн стартові можливості розвитку, але не зуміла з них скористатися. Що не зуміла використати те, що мала, — це так, але що мала дуже багато — не зовсім так. Україна не мала нафти й газу — головних енергоносіїв, без яких не функціонує сучасна економіка. Україна втратила свою частку спільного радянського золотого й алмазного фонду, свою частку радянських зарубіжних активів, внески своїх громадян у радянських банках. З радянських часів вона успадкувала могутню індустрію, але технологічно застарілу і структурно асиметричну, з переважанням енергозатратних виробництв і гігантів військово-промислового комплексу, які повисли важкими гириями на національній економіці. Українська наука мала неабиякий потенціал, але все-таки найпріоритетніші напрямки сконцентровано здебільшого в Москві, нарешті, в Москві зосереджено і кращі управлінські кадри, не в останню чергу з числа українців.

Усе це обтяжувало ті соціально-економічні проблеми, які були спільними для більшості пострадянських країн. Але серед цих об'єктивних обставин є одна, сказати б, суб'єктивна — глибоко специфічна саме для нас. Це — глибока деукраїнізованість, знекоріненість — емоційна, культурна, світоглядна — більшої частини керівного політико-адміністративного, економічного, виробничого корпусу, що прямо впливає на їхню здатність розуміти проблеми України і знаходити їм адекватну відповідь. Наші соціально-етичні недуги є зворотною стороною драматичної недостатності національної консолідованості суспільства, його культурної незідентифікованості.

Однак суспільний механізм має великі резерви самооздоровлення, і сьогодні ми можемо бачити перші ознаки одужання. Українська держава існує, і конструктивні політичні й культурні сили мають можливість добиватися позитивних змін у всіх сферах життя суспільства. Питання в тому, як вони використовують чи не використовують ці можливості.

Дуже важлива історична обставина: Українська держава утверджується за умов, принципово відмінних від тих, за яких утверджувалася більшість “старих” національних держав Європи. В минулі епохи національні держави утверджувалися залізом і кров'ю, шляхом придушення і нищення інших етнічних груп та опозицій, і лише потім протягом століть ішли до сучасної демократії. Українська ж держава утверджується за докорінно інакших історичних умов, виключно демократичними засобами. Це важчий, але й “чистіший”, благородніший шлях, що не залишає за собою тих злочинів, яких повно в історії сучасних “розвинених демократій”, хоч вони і воліють не згадувати про них. Ще одна важлива обставина: Україна будується за умов раніше не знаного рівня світової відкритості, інтеграційних процесів і, відповідно, всіляких зовнішніх впливів і втручань, нерідко гостро деструктивних щодо процесів державотворення. Це також незрівнянно ускладнює завдання молодій державі, але водночас стимулює мобілізацію творчих сил і відкриває можливості створення суспільства високих демократичних стандартів.

Українська культура як можливий гарант нашого національного майбуття. За умов світової відкритості і світових тисків стрижнем існування держави і національного майбуття може бути лише глибоке національне самоусвідомлення і самоідентифікація політичної нації, а для цього потрібне культурне самоствердження. Історична спадщина містить для цього як великі культурні здобутки, так і великі небезпеки (мовна, культурна, психологічна зрусифікованість значної частини населення). Маємо концентрований зовнішній тиск задля збереження наслідків русифікації та її поглиблення, а в українському суспільстві бракує політичної волі протистояти цьому тискові.

У нас не бракує розмов про національну ідею, яка могла б об'єднати суспільство. Але національна ідея — тобто ідея максимального самовиявлення нації в матеріальній і духовній творчості — утверджується там, де вже є певний “запас”, фундамент національного самоусвідомлення. Національна ідея — стимул, який і сам потребує стимулювання, і не риторичного, а в цілеспрямованому будівництві національного життя — економічного, політичного, освітнього, культурного. У всіх цих напрямках ще мало руху, що ж до української культури, то їй критично бракує і реальної, а не декларативної, державної підтримки, і, особливо, механізмів ринкового стимулювання, системи заохочення приватних ініціатив саме у сфері української національної культури.

Яким може бути місце України в майбутньому світі? Ми не знаємо — хоча б і тому, що не знаємо, яким буде цей майбутній світ. Чи може Україна в найближчому майбутньому здійснити якусь місію загальнолюдської чи загальноєвропейської ваги? Гадати важко. Стартові умови на сьогодні вкрай несприятливі, особливо ж коли мати на увазі нерозвиненість структур громадянського суспільства, недостатність політичної культури, непрозорість владних процедур. Але історіотворчий і культуротворчий потенціали нашого народу не слід скидати з рахунку як і те, що наше суспільство, хоч і з труднощами, але рухається в координатах демократичного розвитку. І все-таки вже й сьогодні Україна, з її миролюбною політикою, відіграє неабияку роль у забезпеченні політичної стабільності і безпеки на Сході Європи.

Не виключено, що їй, з огляду на її стратегічне положення між Сходом і Заходом, між Півднем і Північчю, з огляду на її історичний досвід засвоєння і поєднання різних культурних традицій випаде нова роль у забезпеченні їх симбіозу — тобто не сама по собі випаде, а може бути здобута завдяки відповідній політичній і культурній волі, відповідній інтелектуальній праці.

Україна в своїй історії стала ареною протистояння між католицизмом і православ'ям. Але ж вона має і досвід примирення двох конфесій (зокрема у т. зв. уніатській, чи греко-католицькій, Церкві, католицькій Церкві східного обряду, що стала певним, хоч і не остаточним і не всіма однаково оціненим компромісом), досвід екуменічних спрямувань релігійної думки. Можливо, їй судитиметься зробити свій внесок у світовий екуменічний рух, що стає чимдалі усвідомленішою потребою принаймні християнської частини людства.

Мусить сказати своє слово Україна і в екологічному русі, у створенні нової екологічної свідомості людства. До цього зобов'язують її не тільки чорнобильська трагедія та потворність успадкованої від СРСР структури промисловості із страхітливою мірою навантаження на природну сферу, а й напівзабуті, але придатні до регенерації традиції народної культури, народного світогляду.

Обмеженість енергетичних ресурсів і водночас наявність великого наукового й інтелектуального потенціалу могли б зумовити розвиток передових технологій за умов ефективної інноваційної політики держави, оптимального використання інтелектуального ресурсу.

Але найбільші надії можна було б покладати — за наявності відповідних сприятливих умов, звичайно, — на перспективи розвитку національної культури. По-перше, в Україні, як мало де ще в Європі, збереглися глибокі джерела автентичної народної творчості (у пісні, слові, малярстві, ремеслах тощо), які завжди були рятівним резервом для професійної культури і генерували, сказати б, сукупний мистецький талант нації (не випад-

ково ж на наших співаків та інших виконавців існував і існує неабиякий попит у багатьох країнах). Це обставина, що виходить далеко за межі самого лише мистецтва. Нині в Європі чимраз більше усвідомлюється негативний вплив на духовні аспекти життя і на культуротворчий потенціал народів механічного засвоєння уніфікованих споживацьких стандартів. Це стимулює драматичний перегляд ставлення до традиційних культурних норм. Культурницький неоконсерватизм виходить з того, що життя в своїх природних основах і людська психіка та поведінка змінилися значно менше, ніж передбачали модерністські проекти, і що народи, які не занехали свій історичний досвід і не позбулися своєї традиційної культури, більше здатні зберегти духовне здоров'я і відповісти на виклик майбутнього.

По-друге, українська культура з відомих історичних причин не мала безперервної лінії розвитку; вона багато разів мусила починати ніби все спочатку (хоч насправді нагромаджений потенціал, історична база все-таки були постійно присутні в “підсвідомості” культури). Це зумовило величезні втрати, проминання цілих етапів і стилів європейської культури. Але, з іншого боку, парадоксальним чином це, змушуючи національну культуру за нерівних умов конкуренції постійно “наздоганяти” і компенсувати втрати, сприяло оригінальній контамінації різних стилів і породжувало такі самобутні синкретичні явища, як українське бароко XVII—XVIII ст., як український неоромантизм кінця XIX — початку XX ст. (не кажемо вже про універсализм Шевченка і Франка — тут потрібні інші виміри), український авангард 20-х років; модернізм декого з “шістдесятників”; українське поетичне кіно; а нині — своєрідна рецепція постмодернізму та ін. Сюди долучається ще одна вагома обставина. Під страхотливим тиском ідеологічної та естетичної цензури і русифікаторської нівеляції українська культура нагромадила величезну “стиснену” енергію невикористаних можливостей, загальмованих поривань, і ця “пружина”, починаючи розпрямлятися, обіцяє неабиякий культурно-історичний прорив. Щоправда, поки що тільки обіцяє...

Нарешті, по-третє, ще одна версія можливого розвитку ситуації. Культура — величина відносно самостійна і самостимульована в тому розумінні, що не детермінована безпосередньо матеріальним розвитком суспільства. Буває, навпаки, що в культурі концентрується національна енергія, нереалізована у практичних сферах історичної діяльності.

Культурна життєздатність української нації неодноразово діставала підтвердження в історії і за найважчих часів. Не втрачена вона і нині. Можна назвати ряд чинників, що її засвідчують. Політична і творча свобода, наявна сьогодні принаймні тією мірою, якої раніше ніколи не було, зумовила інтенсивність художньої творчості. Картина літературного, образотворчого, музичного, театрального життя сьогодні розмаїтіша і цікавіша, ніж будь-коли, за винятком хіба 20-х років; уявлення протилежного характеру випливають з елементарної необізнаності. Широкими, як ніколи, є міжнародні контакти української культури, а це означає, що вона цікава для світу і здатна відгукуватися на світові імпульси, які спонукають до виходу на нові творчі горизонти. У нас ще зберігається ефективна система мистецького навчання, з надр якої виходить достатньо талановитої творчої молоді, котрій тільки треба забезпечити можливість працювати в рідній культурі. Ми є однією з небагатьох країн Європи, де народна мистецька культура стала не предметом спогадів чи музейного догляду, а реальністю життя мільйонів людей, — а це і величезний резерв для професійної творчості, і неабияка величина в загальному культурному потенціалі нації,

яка постійно народжує нові й нові таланти. Нарешті, в Україні є незрима спільнота людей, жертовно відданих національній культурі, для яких доля національної культури тотожна їхній власній творчій і життєвій долі, і вони підтверджують це своєю працею.

Але беззаперечно надійною альтернативою нинішньому нігілістичному тискові на українську культуру може бути лише той стан суспільства, коли воно ідентифікує себе з нею, коли усвідомить її як узагальнене вираження творчих зусиль українського народу, його осягів у світорозумінні, релігії, моралі, художньому мисленні, науці й філософії. І водночас — як спосіб самореалізації української людини з усіма особливостями її психіки, темпераменту, творчої уяви — її спосіб бути українцем і бути індивідуальністю в сучасному світі.

Самостійне історичне буття українського народу має бути забезпечене культурно, інакше залишиться ущербним. Ідеться насамперед про конкурентоспроможність української культури, її здатність давати тон інтелектуальному і духовному життю свого суспільства, адаптувати для суспільства культурну реальність світу.

Тільки за цих умов Україна буде здатною знаходити власну відповідь на виклики ХХІ століття і третього тисячоліття — на ті виклики, які вже нам пред'явлено, і на ті, які ще “варяться” в безоднях майбутнього.

¹ Г е к к е л ь Э р н с т. Мировые загадки. — М., 1935. — С. 69, 72.

² Див.: Иностранная литература. — 1960. — № 9. — С. 224.

³ С а д о в с ь к и й М. Мої театральні згадки. — К., 1950. — С. 124.

⁴ Див.: К у ч а б с ь к и й В. Українська дипломатія і держави Антанти в 1919 р. // Дзвони. — 1931. — № 8. — С. 550.

